

De liturgische dispositie van de St.-Franciscuskerk

Sible de Blaauw

Dom Bellot zelf schreef over de Groningse St.-Franciscuskerk dat deze “geheel aan de liturgische eisen beantwoordde”. Welke die eisen zijns inziens waren, is geen verrassing: de gelovigen moesten “niet verspreid, maar verzameld” in de kerk zitten en het altaar moest van alle kanten zichtbaar zijn. Dit waren liturgische idealen die al decennia lang de katholieke kerkbouw hadden beheerst. De oude Pierre Cuypers had in de laatste jaren van zijn architectenloopbaan al geëxperimenteerd met kerkgebouwen waarvan het middenschip een maximale breedte kreeg en de zijbeuken tot loopgangen werden gereduceerd. Cuypers en de volgende generaties kerkarchitecten dachten hiermee het recept bij uitstek te hebben gevonden om te voldoen aan de groeiende behoefte om het gelovige volk als een vierende gemeenschap te beschouwen, die in één ongedeelde

Interieur naar het oosten, kort voor de ingebruikneming, eind december 1933 / begin januari 1934

ruimte door zien en horen volop deel kon hebben aan het eucharistische gebeuren aan het altaar. In de meeste gevallen hielden de architecten vast aan het aloude basilikale kerkschema, maar door de relatieve verbreding van het middenschip was er toch sprake van een nieuwe variant daarop, zoals in de St.-Bonifatiuskerk te Wehe-den-Hoorn en de St.-Antoniuskerk te Musselkanaal (beide uit 1926).

Bellot stelt tevreden vast dat Van de Leur in Groningen een uiterste consequentie van dit principe had getrokken: de zijbeuken zijn teruggebracht tot doorgangen in de binnen de kerkmuren geplaatste steunberen. Daardoor kan nauwelijks meer van zijbeuken worden gesproken: er is één grote middenruimte, die aan de lange zijden wordt geflankeerd door gangpaden met als enige functie de circulatie rondom de bankenblokken mogelijk te maken.

Hoewel zijbeuken dus niet meer dienden om banken op te nemen, waren zij nog wel degelijk zinvol. Allereerst hadden zij het praktische nut om de relatief lange banken in het hoofdschip van twee kanten toegankelijk te maken. Daarnaast hadden zij een liturgische functie als route voor processies. Toen Van de Leur de ijzeren kaarsenhouders ontwierp die waren bestemd om boven de wijdingskruisen op de zijmuren te worden aangebracht, verzekerde hij pastoor Schoemaker

Interieur naar het oosten, met verlengd podium, situatie in 1995

dat deze "lustertjes" de processies door de smalle zijpaden niet zouden hinderen omdat ze "draaibaar klappend tegen de muur" geconstrueerd zouden worden (brief Van de Leur aan pastoor Schoemaker 31-10-1933).

De liturgische beweging die na 1900 in de katholieke kerk opkwam mocht dan wel een grotere betrokkenheid van de gelovigen bij de eredienst nastreven, de actieve rol bleef voorbehouden aan de geestelijkheid op het priesterkoor. Daardoor werd in de kerkbouw slechts bij uitzondering afgeweken van de traditionele hiërarchische tegenoverstelling tussen het presbyterium (priesterkoor) en de ruimte voor de gelovigen. Het kerkvolk bevond zich in statische bankenblokken tegenover het verhoogde koor op het uiteinde van de kerkruijnte. Hoewel Bellot in zijn contact met Van de Leur liet merken dat hij wel degelijk geïnteresseerd was in eigentijdse kerkdisposities waarbij het altaar temidden van de gelovigen in het middelpunt van de ruimte stond, heeft hij zich in zijn eigen kerken nooit aan dergelijke experimenten willen wagen (brief Bellot aan Van de Leur 21-3-1932). Ook bouwpastoor Schoemaker zal geen behoefte hebben gehad om van het al sinds de schuilkerkenperiode gebruikelijke inrichtingsschema af te wijken.

De Franciscuskerk was volgens het liturgische ideaalscenario met de koorsluiting gericht naar het oosten. Daar, in de veelhoekige absis, werd het hoogaltaar opgesteld, het liturgische hart van het hele kerkinterieur. Dit deel van de kerk heet dan ook het *sanctuarium*: het heilige. Van de Leur heeft het priesterkoor zo compact mogelijk gemaakt, ook al vanwege de nagestreefde zichtbaarheid van het altaar. Toch kreeg het presbyterium de geleiding in drie niveaus die in grotere kerken gebruikelijk was, onder andere in Cuypers' Groninger St.-Jozefkerk. Het laagste niveau werd gevormd door één trede, waarop de communiebanken waren geplaatst: dit was de zone waar gelovigen en clerus elkaar tijdens de eucharistie ontmoetten. Vervolgens leidden drie treden naar het eigenlijke priesterkoor, de zone die was voorbehouden aan de liturgische 'acteurs': priesters, acolythen, misdienaars. Op dit niveau was de sokkel van het hoogaltaar geplaatst, die nog eens uit drie treden was samengesteld: de plek van de celebrant, die volgens de traditie met het gezicht naar het oosten, en dus met de rug naar de gelovigen aan het altaar stond. Zo was het hoofdaltaar in vergelijking met kerken van overeenkomstige grootte, zoals de Groninger Heilig-Hartkerk, relatief hoog opgesteld.

Een belangrijk thema in de kerkdisposities van de jaren twintig en dertig was de zogenaamde *Christocentrische* gedachte. De bouw en inrichting van een katholiek kerkgebouw moesten de centrale plaats van Christus in de eucharistie weer spiegelen. Daartoe diende het hoofdaltaar een dominante positie in te nemen: het moest alom zichtbaar zijn en niet worden overschaduwed door andere altaren of een oerwoud aan beelden. Maar ook in de vorm van het altaar zelf moest zijn wezenlijke betekenis direct afleesbaar zijn: offertafel, tabernakel en kruisbeeld waren de wezenskenmerken, die niet door retabels of beeldengroepen overwoerd behoorden te worden. Van de Leur heeft dit ideaal in de St.-Franciscus gerealiseerd door de klare hiërarchische opbouw van het interieur. Het hoogaltaar is het direct zichtbare brandpunt van het hele gebouw. De zijaltaren zijn tegen de muren van de absisboog aangebracht: eveneens onmiddellijk zichtbaar, maar

duidelijk ondergeschikt aan het centrale eucharistische altaar met het Sacramentstabernakel. De nauwe samenwerking met Brom in de vormgeving van de altaren maakte dat de heersende opvattingen volledig tot hun recht kwamen: nadruk op de wezenselementen, soberheid in de vorm, rijkdom in materiaal en afwerking. Het hoofdaltaar wordt in een bericht in *Ons Noorden* over de nieuwe kerk (20-1-1934) zelfs met de merkwaardige uitdrukking "dat schitterende liturgische altaar van Brom" getypeerd.

De sterke concentratie van alle liturgische functies in een compact en overzichtelijk priesterkoor spreekt tenslotte ook uit de positie van de zijaltaren en de preekstoel. De zijaltaren staan op hetzelfde platform van vier treden boven de kerkvloer als het hoogaltaar, maar op een sokkel van slechts één trede. Het Maria-altaar bevindt zich als gewoonlijk aan de noordzijde. De zuidelijke pendant is niet het gebruikelijke Jozef-altaar, maar een altaar gewijd aan het Heilig Hart van Jezus. De cultus voor Jezus' hart als zetel en zinnebeeld van de (miskende) liefde van de Verlosser had juist in 1929 een nieuwe impuls gekregen door een pauselijke encycliek, en het is denkbaar dat bouwpastoor Schoemaker zich hierdoor direct liet inspireren in deze persoonlijke keuze. De preekstoel is een gemetselde uitbouw aan de uiterste noordhoek van het middelste koorplatform. Op advies van Van de Leur werd uiteindelijk gekozen voor de noordkant omdat dit de evangeliezijde was: de kant waarop de priester aan het hoofdaltaar het evangelie las.

Bellot en Van de Leur zagen ook de architectonische esthetiek van het kerkgebouw als een liturgische kwaliteit. In de woorden van Van de Leur was liturgie een "bestendig streven naar schoonheid". Daaraan moest ook de architectuur bijdragen. Door een interieur sober en doelmatig te houden werd in feite de liturgie in haar eigen doelstellingen tegengewerkt. Daarom streefde hij bewust naar een "decoratief" interieur, ook al waren Hollanders, en vooral noorderlingen, daaraan niet gewend. De St.-Franciscuskerk zou in Groningen opvallen als een "toonbeeld van Roomsche blijheid", waarvan velen zouden schrikken, ook aan katholieke zijde (brief Van de Leur aan pastoor Schoemaker, 31-10-1933). De tegenstelling die Van de Leur bedoelt was in Groningen zelf goed afleesbaar aan het contrast tussen de Franciscus en de uiterst sobere Heilig-Hartkerk aan de Moesstraat, met een vlak gestuct interieur dat eerst enige kleur had gekregen door de schilderijen van Bach. Dit is het type kerk dat volgens Van de Leur prat ging op "eenvoud" om de nietszeggendheid en armoedigheid van een architectuur die niets bijdroeg aan de schoonheid van de liturgie te maskeren. In deze polemische toon klinkt natuurlijk de felle stammenstrijd door die rond 1930 woedde tussen Bellot-volgelingen en architecten als A.J. Kropholler, bekend onder de naam 'Traditionalisten', die een tot de uiterste soberheid teruggebracht constructief rationalisme voorstonden.

Tot het Tweede Vaticaans concilie moet de liturgische dispositie van 1933 uitstekend hebben voldaan. En zelfs voor de post-conciliaire liturgieopvattingen was ze niet volledig ongeschikt, omdat de constitutie over de eredienst van Vaticanum II aansloot bij de liturgische vernieuwingsbeweging waardoor ook de St.-Franciscuskerk bij haar bouw geïnspireerd geweest was. De veranderingen in de late jaren zestig bleven daardoor beperkt tot de aanpassing van het priesterkoor

terwille van een celebratie-altaar waaraan met het gezicht naar het volk kon worden gecelebreerd. Weliswaar schreef geen enkel decreet deze verandering voor, maar de celebratie 'naar-het-volk' was wereldwijd toch de meest zichtbare consequentie van het concilie. In zekere zin stond een dergelijke dispositie op gespannen voet met de architectuur en symboliek van vele oudere kerken, zoals de St.-Franciscus. De gekozen oplossingen deden daarom vaak afbreuk aan de harmonie van het kerkgebouw. Wanneer het oorspronkelijke hoofdaltaar gehandhaafd bleef, ontstond er een hinderlijke verdubbeling met het nieuwe eucharistisch altaar; wanneer het werd verwijderd miste het kerkinterieur zijn natuurlijk eindpunt.

In de St.-Franciscuskerk werd volstaan met een uitbreiding van het middelste koorplatform tot de vroegere eerste trede. Het podium werd naar het westen verlengd tot voorbij de communiebanken, die daartoe deels werden afgebroken en onder de vloer van het podium verdwenen. Daardoor ontstond één niveau van vier treden hoog waarop zowel de voorgangers in de liturgie als de leden van het zangkoor plaats konden vinden, met voor allen een behaaglijk vast tapijt onder de voeten. Kennelijk was er geen behoefte aan een beeldenstorm. Omdat het nieuwe podium werd uitgevoerd in houtskeletbouw bleef de materiële schade

Interieur naar het oosten, na de herinrichting van de kerk, situatie in 1997

aan het oorspronkelijk interieur beperkt tot de ontmanteling van de communiebanken. Wel werd besloten tot het egaal overschilderen van het veelkleurig geplazuurde metselwerk in de laagste zone van de absis. Blijkbaar vond men dat de kleuraccenten teveel de aandacht op de absis met het oude hoogaltaar richtten. Door deze zone tot simpele achtergrond te neutraliseren, kon het accent verschoven worden naar de vrijstaande altaartafel waar de eucharistie voortaan plaats had.

In de jaren negentig groeide de onvrede over het liturgisch centrum van de kerk. Het bestuur van de St.-Martinusparochie had primair pastorale bezwaren. Het relatief hoge koorpodium liet teveel afstand bestaan tussen de voorgangers en de kerkgangers. De ontwikkeling van een vierende gemeenschap zou betere kansen krijgen wanneer het celebratiealtaar meer in het midden van de kerkruimte zou worden opgesteld. Daarnaast was er een toenemend esthetisch ongenoegen over de aanpassingen van de late jaren zestig. De sleets geworden materialen werden goedkoop en een kerk onwaardig gevonden. De stoelen van de koorzangers tussen het celebratiealtaar en het oude hoogaltaar zorgden voor een permanente rommelige aanblik die bovendien onpassend was voor de bewaarplaats van het Heilig Sacrament in het originele altaartabernakel. Al deze overwegingen leidden het parochiebestuur tot een plan voor herinrichting dat in samenspraak met het bisdom Groningen in 1996 is uitgevoerd.

De hoofdpunten van het herinrichtingsprogramma waren: verwijdering van de toevoegingen uit de late jaren zestig, aanleg van een altaarpodium vóór het originele priesterkoor, aanpassing van het bankenplan, opstelling van het zangkoor aan de zijkant van het nieuwe altaarpodium. Het parochiebestuur had de ambitie om hierbij goede materialen toe te passen in een eigentijdse vormgeving. Terwille van de nieuwe inrichting werd het hele voorste deel van het middenschip vrijgemaakt van banken. Onder leiding van architect B. Kouwen werd een vijfzijdig houten podium aangelegd dat in grondplan een spiegelbeeld vormt van de absis. Op advies van het bisdom werd gekozen voor een hoogte van niet meer dan twee treden: enerzijds terwille van een optimale toegankelijkheid, anderzijds om de zichtas naar het oude hoogaltaar niet te hinderen. Het bestuur hechtte sterk aan de opstelling van stoelen in een boog rond het podium, omdat men een minder formele liturgische constellatie wilde creëren. Het celebratiealtaar en het overig meubilair werd ontworpen door Vos Interieurs in Groningen met gebruikmaking van decoratiemotieven uit de architectuur van de kerk. De vloer van het nieuwe podium herhaalt de patronen van de originele tegelvloeren in meerkleurig parket.

Het resultaat van deze inrichtingsoperatie is wellicht karakteristiek voor de tweede herinrichtingsgolf in Nederlandse katholieke kerken sinds het Tweede Vaticaans Concilie. Deze tweede golf is in vele opzichten een heroverweging van de eerste: enerzijds worden schendingen van de oorspronkelijke samenhang in architectuur en uitmonstering waar mogelijk hersteld, anderzijds worden consequenties getrokken uit liturgische ervaringen met de in de jaren zestig en zeventig tot stand gekomen kerkinrichtingen. In de St.-Franciscuskerk is het oude priesterkoor weer vrijgemaakt van celebratiealtaar en zangkoor, waardoor de vi-

suele hoofdas van de ingang naar het hoogaltaar is hersteld. Tegelijkertijd is gestreefd naar een consequente en fraaie aanpassing van het kerinterieur aan eigentijdse liturgische eisen. Het nieuwe altaarpodium in het middenschip betekent een radicale verschuiving van het liturgisch zwaartepunt ten opzichte van de originele dispositie. Door een open ruimte rond het altaar te creëren wordt plaats gemaakt voor de beweging, interactie en flexibiliteit waar de huidige liturgie om vraagt. Typerend is dat dit gebeurt terwijl de oorspronkelijke liturgische inrichting geheel intact wordt gelaten, afgezien van de communiebanken en een deel van het bankenplan. Door het herstel van de visuele dominantie van het hoogaltaar, versterkt door de teruggebrachte meerkleurigheid van de wandzones aan weerszijden, wordt bewust een zekere spanning in het kerkinterieur gebracht. Terwijl de feitelijke eredienst zich in het nieuwe centrum afspeelt, krijgt de oude inrichting alle ruimte om op een associatief en symbolisch niveau haar rol in de liturgie te blijven spelen. Daarmee wordt de samenhang tussen de behoeften van hen die de kerk nu gebruiken en de waarden die in het oorspronkelijk plan van dit kerkgebouw besloten liggen in stand gehouden.

Ook de inrichting van 1996 zal niet onveranderlijk zijn. Al spoedig na de voltooiing bleek dat de meeste kerkgangers de resterende banken verkozen boven de uitnodigende stoelen rond het podium. Blijkbaar is een verregaande programmering van liturgisch gedrag door middel van weldoordachte inrichtingsconcepten een illusie. Des te meer is het van belang dat in 1996 geen onherstelbare ingrepen zijn gepleegd en de originele inrichting van de kerk in haar waarde gelaten en zelfs versterkt is.